

Tre perspektiver på Romerbrevet

– en forskningshistorisk indføring

Lektor, ph.d., Jacob P. B. Mortensen, Aarhus Universitet

Abstract: This article offers a heuristic overview of three major trajectories in modern Pauline scholarship: the Traditional (Lutheran) Perspective, the New Perspective, and the "Paul within Judaism" Perspective (formerly known as the Radical New Perspective). Focusing primarily on the interpretation of Paul's Letter to the Romans, the article outlines the principal representatives, publications, and characteristic exegetical and theological emphases associated with each approach. The article concludes with brief reflections on the current state and possible future developments of Pauline research.

Keywords: Apostle Paul – Letter to the Romans – Perspectives on Paul – Lutheran – New Perspective – "within Judaism" Perspective

Introduktion

I den protestantiske tradition har Romerbrevet indtaget en særstatus som det mest koncentrerede og teologisk sammenfattende udtryk for Paulus' tænkning. Martin Luther tillagde Romerbrevet (sammen med Galaterbrevet) afgørende betydning i sit opgør med den katolske kirke, og siden Philipp Melanchthon er brevet ofte blevet læst som en form for systematisk fremstilling af troens indhold – ja, som Paulus' teologiske "testamente."¹ I denne receptionshistoriske forståelse blev

¹ Melanchthon 1955-1983, 2.1.7; Melanchthon 1944, 69. Bornkamm 1991, 16. Se også Nygren 1949, 7.

Romerbrevet stedet, hvor kernen i den paulinske teologi kunne lokaliseres, ikke mindst i læren om retfærdiggørelse af tro.²

Samtidig adskiller Romerbrevet sig fra flere af de øvrige breve ved at være adresseret til en menighed, Paulus ikke selv havde grundlagt. Dette har i forskningen ofte været tolket således, at brevet måtte rumme en relativt omfattende og principiel fremstilling af hans evangelium, netop fordi modtagerne ikke kendte ham personligt. På den baggrund er Romerbrevet igen og igen blevet gjort til prøvesten for fortolkninger af Paulus' samlede teologi: Enhver ny eller alternativ forståelse af Paulus må nødvendigvis forholde sig til, hvordan Romerbrevet læses. Det gælder i særlig grad forståelser, der udfordrer den traditionelle protestantiske betoning af retfærdiggørelse af tro og en modsætning mellem lov og evangelium.

Det er i denne sammenhæng, at de såkaldte "perspektiver" på Paulus har fået deres betydning. I det følgende anvendes betegnelsen *perspektiver* ikke som udtryk for faste skoler med klar afgrænsning, men som relativt forskellige tilgange til teksten. De betegner brede forskningsmæssige tendenser, der samler en række beslægtede, men indbyrdes forskellige positioner. Som typologiske konstruktioner er de nødvendigvis forenklede; deres funktion er at skabe overblik i et forskningsfelt præget af betydelig kompleksitet, intern diversitet og metodisk pluralisme.³

Et afgørende punkt i denne udvikling indtraf, da James D. G. Dunn i 1983 introducerede betegnelsen "The New Perspective on

² Krister Stendahl skriver således: "Lutheran tradition just knows that the purpose of Romans is to teach justification by faith without the works of the law." Stendahl 1995, 10.

³ Se fx en traditionel og mere konservativ indføring, der opererer med fem forskellige perspektiver (det katolske, det traditionelt protestantiske, det nye, "within Judaism," og "the Gift perspective"), McKnight, Oropeza and Edwards 2020. Der er andre indføringer, der tager udgangspunkt i den udvikling, der startede med James Dunn, fx Zetterholm 2009. Zetterholm definerer det traditionelle perspektiv som "The formation of the standard view on Paul." Han definerer det nye perspektiv som "Towards a new perspective on Paul." Og endelig definerer han det nyeste som "Beyond the new perspective." Andre indføringer går mere tematisk til værks uden at nævne perspektiver, fx Gager 2000. Andre indføringer går også tematisk og problemorienteret til værks, men opererer stadig med beskrivelser af i hvert fald tre perspektiver, fx Novenson 2022; Thiessen 2023.

Paul.⁴ Med udgangspunkt i E. P. Sanders' banebrydende undersøgelse *Paul and Palestinian Judaism* (1977) søgte Dunn at samle en række nye indsigter i én samlet karakteristik.⁵ Det "nye" bestod især i en anderledes forståelse af jødedommen på Paulus' tid og i en kritik af den introspektive og individualiserede læsning af Paulus, som havde domineret i protestantisk tradition.⁶ Som Dunn selv var opmærksom på, var betegnelsen en forenkling; den dækkede over betydelige interne forskelle og metodiske variationer. Ikke desto mindre fik den hurtigt udbredelse og kom til at fungere som en samlende betegnelse for en bred forskningsbevægelse.

I takt med det nye perspektiv konsolideredes i 1980'erne og 1990'erne, opstod nye diskussioner om dets rækkevidde og konsekvenser. Flere forskere argumenterede i 1990'erne og 2000'erne for, at perspektivet ikke gik vidt nok, og at Paulus i endnu højere grad burde forstås inden for sin samtidige jødiske kontekst. Dette førte til betegnelsen "det radikalt nye perspektiv," som senere – fra 2011 og frem – i stigende grad blev erstattet af navnet "Paul within Judaism."⁷

⁴ Dunn 1983. Findes i dansk oversættelse i Engberg-Pedersen 2003, 29-59.

⁵ Sanders 1977.

⁶ Denne forståelse af Paulus kom ifølge Sanders særligt til udtryk i den dialektiske teologi ført an af teologer som Karl Barth (1886-1968) og Rudolf Bultmann (1884-1976) i årene fra ca. 1920 til 1970, se s.st.

⁷ Magnus Zetterholm skriver således: "The scholars whose works we have examined in this chapter have all moved beyond the Sanders-Dunn-Wright new perspective in several important respects. Sanders's revision of ancient Judaism, however, constitutes the natural point of departure, whereas his view of Paul has not convinced these scholars, whom for convenience I will group together as the proponents of "the radical new perspective." Thus the traditional dichotomy between Judaism and Christianity *is not* the fundamental assumption governing the outcome of these scholars' work. The common denominator is rather the opposite: these scholars work from the general assumption that Paul belonged to first-century Judaism-not that he left it" (Zetterholm 2009, 161, kursiv i originalen). Pamela Eisenbaum skriver således: "Even the scholars who have most influenced my work – Krister Stendahl, Lloyd Gaston, John Gager, Stanley Stowers, Neill Elliott, and Mark Nanos – will disagree with me on many of the details of my reading of Paul. What we share, however, is the same basic orientation toward Paul, and that orientation involves more than a new perspective; it's a radical new perspective. Indeed, it's a new paradigm" (Eisenbaum 2009, 250. Caroline Johnson-Hodge skriver: "For those concerned with relations between Jews and Christians, this reading offers at least some material for dialogue. Like others in the 'radical' new perspective, my reading of Paul insists on viewing him as a first-century Jew

Disse forskningshistoriske bevægelser kan – med alle de forbehold en sådan skematisk fremstilling kræver – anskuelliggøres i tre overordnede perioder: et protestantisk perspektiv, et nyt perspektiv fra slutningen af 1970'erne og frem, samt et "within Judaism"-perspektiv, der har vundet tydeligere profil fra 1990'erne og især i det 21. århundrede.⁸

Det protestantiske perspektiv har fortsat betydelig tilslutning, ikke mindst i tysksproget forskning, selv om det nye perspektiv i dag også kan være protestantisk og ofte betragtes som mainstream i international Paulusforskning. Samtidig har "within Judaism"-perspektivet vundet stigende indflydelse, særligt i engelsksproget sammenhæng.⁹ Formålet med denne artikel er at give en oversigts-

and thus opens the possibility that he had no critique of Judaism but remained fully faithful to the God of Israel and this God's plan for the salvation of all peoples. Daniel Boyarin has characterized the Gaston/Gager approach, which my interpretation largely supports, as a 'moving effort to rescue Paul from charges of anti-Semitism and thus save him for modern Christians'... Perhaps a better way to describe my efforts is as an attempt to extricate Paul from Augustinian and Lutheran readings: rescuing him *from* Christians, rather than *for* Christians. Indeed, my reading does not deliver to twenty-first century Christians an approachable, easy-to-relate-to Paul. It complicates many familiar notions, including faith, spirit, Jew, Christian, and universality. Many Christians today may find a traditional Lutheran reading of Paul more palatable" (Hodge 2007, 153), kursiv i originalen.

⁸ To bøger forsøger at opridse udviklingen i tilgangen til Paulus. Den første er skrevet i år 2000 og opererer hverken med perspektiver eller forfattere; den er problemorienteret og diskuterer de specifikke steder i forståelsen af Paulus' breve, som det nye perspektiv ifølge forfatteren ikke har arbejdet nok med: Gager 2000. Den anden er skrevet i år 2009 og opererer både med specifikke problemer, forfattere, og perioder. Det radikalt nye perspektiv nævnes, men begrebsliggøres ikke. I stedet skrives der om "Beyond the New Perspective", se Zetterholm 2009.

⁹ En gruppe konstituerede sig selv som en tilbagevendende session under det årlige møde for bibelforskere, *Society of Biblical Literature Annual Meeting*, og udgav i 2015 en form for manifest, *Paul within Judaism: Restoring the First-Century Context to the Apostle*. Mark Nanos skriver således i introduktionen: "A new perspective on Pauline scholarship is represented in this volume. The perspective is readily distinguishable from other interpretations of the apostle, including the collection of views now formally recognized as 'the (!) New Perspective on Paul' and, all the more, the views mounted in opposition to it because of the New Perspective's challenge to major tenets of traditional Christian interpretation. In these chapters, an international group of scholars takes up major questions that arise from the alternative approach, for which

mæssig fremstilling af disse tre forskningsretninger med særligt fokus på deres læsning af Romerbrevet. Afslutningsvis peges der på mulige udviklingslinjer i den videre Paulusforskning.

Fremstillingen er disponeret således, at hvert perspektiv først præsenteres gennem dets centrale repræsentanter og væsentligste monografier, hvorefter der gives en systematiserende redegørelse for de indholdsmæssige hovedpointer, der karakteriserer perspektivet. Denne systematisering er analytisk og typologisk snarere end historisk-udtømmende. Den søger at identificere gennemgående mønstre i forståelsen af Paulus' identitet, lovens funktion, retfærdiggørelsen, Israels rolle, begrebet *πίστις* og læsningen af Romerbrevets struktur. Formålet er ikke at reducere perspektiverne til ensidige opfattelser, men at tydeliggøre de teologiske og metodiske forskydninger, der finder sted, når de samme tekster læses inden for forskellige fortolkningsrammer. Netop ved at anvende sammenlignelige forhold bliver det muligt at se, hvor de divergerer, og hvor de – trods uenighed – behandler de samme grundspørgsmål.

Det protestantiske perspektiv

Det traditionelle perspektiv på Paulus er dybt forankret i den protestantiske – og særligt lutherske – receptionshistorie af Paulus' breve. Fra reformationen og frem blev Paulus læst gennem en systematisk-teologisk interesse for spørgsmålet om menneskets frelse, hvor spørgsmål om syndserkendelse og retfærdiggørelse stod centralt.

the phrase the '*Paul within Judaism*' perspective seems most appropriate. While these scholars stand at the forefront of this new development, their views on particular details still represent considerable diversity. The conviction they share is that Paul should be interpreted *within* Judaism. The diverse expressions of their research have been variously described in recent years collectively as the "Radical New Perspective," Beyond the New Perspective," and "Post-New Perspective." Yet these monikers do not fully communicate the major emphases of this research paradigm, since it is not primarily a new development either *within* the New Perspective paradigm or in reaction *against* it, as important as interaction with the New Perspective has been and continues to be. Instead, this work represents a radically different approach to conceptualizing both Judaism and Paul" (Nanos 2015a, 1-2), kurisv i originalen.

Denne læsning kom til at præge den akademiske eksegesis langt ind i det 20. århundrede, ikke mindst i den tysksprogede forskning. Perspektivet er derfor ikke blot en samling eksegetiske standpunkter, men en fortolkningstradition, hvor Paulus' breve forstås i tæt dialog med – og ofte i forlængelse af – protestantisk teologi.

I det 20. århundrede blev denne tradition videreført og teologisk nuanceret af forskere som Rudolf Bultmann (1884-1976), Günther Bornkamm (1905-1990) og Ernst Käsemann (1906-1998). Deres arbejder – herunder Bultmanns *Theologie des Neuen Testaments* (1948) og *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religion* (1949), Käsemanns *Paulinische Perspektiven* (1969) og *An die Römer* (1969) samt Bornkamms *Paulus* (1969) – kom til at definere den moderne udgave af det protestantiske perspektiv. Selvom disse forskere indbyrdes var uenige om væsentlige spørgsmål, delte de en grundlæggende forståelsesramme, hvor Paulus primært blev læst som teologisk forkynner af frelsen i Kristus.

Inden for denne ramme forstås Paulus' budskab først og fremmest soteriologisk. Det afgørende spørgsmål er, hvordan syndige mennesker frelses af Gud. Når dette perspektiv taler om, at der er frelse for alle mennesker i Kristus, er det udtryk for en universel frelsesforståelse: både jøder og hedninger står under syndens herredømme og har derfor samme behov for frelse. Uanset hvordan Rom 9-11 fortolkes i detaljer, fastholdes det, at der kun er én frelsesvej, nemlig gennem Kristus, og at denne frelse gælder alle uden etnisk forskel.¹⁰

Retfærdiggørelsen ved tro bliver i denne sammenhæng det hermeneutiske centrum og strukturerende princip for Paulus' teologi. Denne prioritering udspringer ikke alene af læsningen af Rom 3-4 og Gal 2-3, men af den reformatoriske tradition, hvor spørgsmålet om Guds nådige handling og tilsagn til det syndige menneske udgør det afgørende omdrejningspunkt. Paulus' kritik af loven forstås derfor funktionelt og soteriologisk: Moseloven kan ikke etablere retfærdighed eller bidrage til frelsen, men har en afslørende og dømmende funktion. Den konfronterer mennesket med dets synd, fremkalder syndserkendelse og fører dermed mennesket til Kristus, uden selv at kunne overvinde den skyld, den åbenbarer. Frelsen tænkes som Guds handling i Kristus, modtaget ved tro og uafhængig af menneskelige

¹⁰ Jf. Zetterholm 2009, 74; 117; Stendahl 1995, 9-24.

gerninger. Perspektivet får tilmed i det 20. århundredes dialektisk teologiske og eksistensteologiske skikkelse en overvejende individualiserende karakter, idet det enkelte menneske står som synder over for Gud og retfærdiggøres ved tro alene. Paulus' teologi læses således i første del af det 20. århundrede typisk som et sammenhængende svar på spørgsmålet om, hvordan individet kan finde nåde hos Gud, og lovens rolle indordnes konsekvent under denne overordnede frelseslogik.¹¹

Denne antropologiske og soteriologiske grundstruktur præger også læsningen af Paulus' polemik. Paulus opfattes som kritisk over for alle mennesker, fordi alle står under syndens herredømme; dog fremhæves særligt jøden som eksempel på det misforhold til loven, der ifølge denne fortolkning karakteriserer menneskeheden (jf. Rom 2,17; 7,7-25). Ingen kan leve op til lovens krav, og derfor har både jøder og hedninger behov for den frelse, som alene gives i Kristus. Den universelle syndighed svarer til den universelle frelse.

I denne sammenhæng forstås Paulus' egen biografi som teologisk paradigmatiske. Jøden Saulus bliver den kristne Paulus; der tales om en omvendelse *fra* jødedom *til* kristendom (Gal 1-2; Fil 3). Denne tolkning hviler ikke alene på eksegetiske overvejelser, men også på en reformatorisk receptionshistorie, hvor Paulus' brud med sin fortid læses analogt med Luthers opgør med katolicismen. Paulus fremstilles som én, der vender sig væk fra et lovbundet religiøst system og i stedet forkynder evangeliets frihed.

Heraf følger en bestemt forståelse af forholdet mellem jødedom og kristendom. Kristendommen ses som opfyldelsen – og i praksis ofte som erstatningen – af jødedommen. Denne position er senere blevet betegnet som erstatningsteologi eller supersessionisme (jf. særligt Rom 9,6), idet de løfter og velsignelser, der tidligere gjaldt Israel, anses for nu at være realiseret i Kristus og i det kristne fællesskab.¹² De kristne kan dermed beskrives som det "sande" Israel; udsagn om Israel i Skriften læses typologisk, åndeligt eller overført.

¹¹ Zetterholm 2009, 74-76; Das 2020, 83-106.

¹² Der udgives en hel kommentarserie til alle de nytestamentlige tekster under overskriften "Reading xxx after Supersessionism." Kommentaren til Romerbrevet (*Reading Romans after Supersessionism*) er skrevet af J. Brian Tucker og udkom i 2018. Se derudover Bird and McKnight 2023; Longenecker 2007.

Ifølge Denise Kimber Buell tales der om fremkomsten af en "tredje race," hævet over skellet mellem jøder og hedninger.¹³

Denne forståelse afspejles også i tolkningen af ordet tro (πίστις). I det protestantiske perspektiv forstås tro i overvejende grad som menneskets tro på Kristus, selv om muligheden for at tale om Kristi egen tro eller trofasthed ikke afvises. I de seks forekomster af udtrykket πίστεως (Ἰησοῦ) Χριστοῦ i de ægte Paulusbreve (fx Rom 3,22)¹⁴ diskuteres det, om genitiven i Χριστοῦ skal forstås objektivt (tro på Kristus) eller subjektivt (Kristi tro/trofasthed).¹⁵ Ikke desto mindre forbliver vægten i dette perspektiv primært på den tro, hvormed mennesket griber frelsen.

Samlet set betyder denne teologiske struktur, at Romerbrevets første kapitler – særligt 1-3 – får en fortolkningsmæssig forrang. Afsnittet om retfærdiggørelse uden lov (3,21-26) bliver hermeneutisk nøgle til brevet og ofte til Paulus' teologi som helhed.¹⁶ De senere kapitler læses i forlængelse heraf, således at Romerbrevet forstås som en sammenhængende udfoldelse af frelsens *både* universelle og individuelle karakter.

Det protestantiske perspektiv er imidlertid ikke blot et forskningshistorisk fænomen knyttet til midten af det 20. århundrede. Det repræsenterer fortsat en betydelig og metodisk reflekteret strømning i nutidig Paulusforskning. En række toneangivende forskere arbejder eksplicit eller implicit inden for denne fortolkningsramme og videreudvikler dens grundantagelser i dialog med nyere diskussioner. Her til hører blandt andre Stephen Westerholm, Douglas J. Moo, A. Andrew Das, Mark Seifrid, Sigurd Grindheim, Timo Laato og Timo Eskola. Fælles for disse er, at retfærdiggørelsen ved tro fortsat forstås som hermeneutisk centrum, og at Paulus' kritik af loven primært læses soteriologisk.

¹³ Dette behandles omfattende i Denise Kimber Buells bog *Why This New Race: Ethnic Reasoning in Early Christianity* (2005). Se også Concannon 2014. Denne tager dog udgangspunkt i 1 Korintherbrev.

¹⁴ Gal 2,16; 2,20; 3,22; Fil 3,22; Rom 3,22; 3,26.

¹⁵ McFadden and Yarbrough 2021; Williams 1987; Hooker 1989; Easter 2010; Morgan 2015.

¹⁶ Der er dog mange undtagelser. Käsemann fx betoner i høj grad den kosmiske dimension af frelsen (i modsætning til Bultmann) og har fokus på kapitel 8 i Romerbrevet. Men alligevel spiller 3,21-26 en helt afgørende rolle.

Hvis betegnelsen udvides til at omfatte en bredere reformatisk eller evangelikal tradition, kan også forskere som Simon Gathercole, D. A. Carson, Moisés Silva, Peter T. O'Brien, Robert Yarbrough, Thomas Schreiner og Seyoon Kim nævnes. Disse repræsenterer ikke en monolitisk position, men deler en grundlæggende teologisk interesse, hvor Paulus' budskab forstås i forlængelse af protestantisk teologi.¹⁷

Samtidig må det understreges, at grænserne mellem perspektiverne ikke er skarpt afgrænsede. I den aktuelle forskning findes også en række hybride positioner, hvor forskere med udgangspunkt i det protestantiske perspektiv indoptager metodiske eller historiske indsigter fra det nye perspektiv eller fra "within Judaism"-forskningen. Det protestantiske perspektiv fremstår derfor ikke som en statisk størrelse, men som en levende fortolkningsramme i kontinuerlig dialog med de øvrige retninger. Denne indbyrdes påvirkning og glidning mellem perspektiverne vil blive taget op igen i artiklens afsluttende refleksioner.¹⁸

¹⁷ Jeg takker Nicolai Techow for henvisningen til og oplysninger om disse forskere. Det skal her anføres, at Moo er mere calvinsk end luthersk, og at Seifrid er tidligere reformert baptist, men nu er luthersk. I øvrigt kan en københavnsk udgivelse om en luthersk læsning af Paulus også forstås inden for dette perspektiv, se Vind 2012.

¹⁸ Det skal understreges, at en række danske Paulus-forskere ikke uden videre lader sig indplacere i et af de tre perspektiver. Geert Hallbäck og Lone Fatum har eksempelvis bidraget til den danske reception af den forskning, der forbindes med det nye perspektiv, uden dermed nødvendigvis selv at kunne identificeres entydigt med denne retning. Noget lignende gælder Gitte Buch-Hansen og Henrik Tronier, der begge på forskellig vis har været inspireret af Troels Engberg-Pedersens arbejde, men samtidig har udviklet selvstændige positioner. Også Mogens Müller indtager en mere nuanceret placering. I artiklen "'Guds Israel' i Gal 6,16 og 'hele Israel' i Rom 11,26. Til spørgsmålet om den kristne menighed som det sande Israel i Det Nye Testamente og den ældste kirke" argumenterer Müller kritisk over for centrale elementer i den nyere Paulusforskning for, at "Israel" i Gal 6,16 må forstås som Kristusmenigheden uanset etnisk tilhørsforhold. Disse danske eksempler illustrerer, at mange forskere kombinerer elementer fra forskellige positioner, og at diskussionen om det nye perspektiv og *Paul within Judaism* i lige så høj grad handler om forskningsmæssig selvpositionering og afgrænsning fra tidligere fortolkningstraditioner som om bestemte eksegetiske enkeltresultater.

Det nye perspektiv

Det nye perspektiv udspringer af en bredere forskningsmæssig revision af Pauluslæsningen fra slutningen af 1970'erne og frem. Flere forskere har været med til at definere og udvikle denne bevægelse, herunder E. P. Sanders (1937-2022), James D. G. Dunn (1939-2020), Heikki Räisänen (1941-2015), Wayne A. Meeks (1932-2023), Dale B. Martin (1954-2023), Margaret M. Mitchell (1956-), N. T. Wright (1948-), John M. G. Barclay (1958-) og Troels Engberg-Pedersen (1948-). Disse repræsenterer ikke en ensartet skole, men en række beslægtede forsøg på at gentænke Paulus' teologi i lyset af en revideret forståelse af jødedommen og den antikke kontekst.

Netop denne mangfoldighed har gjort grænsedragningen mellem det nye perspektiv og det senere "within Judaism"-perspektiv vanskeligt. Et centralt eksempel er Stanley S. Stowers (1948-), hvis hovedværk *A Rereading of Romans* (1994) af mange anses for at have lagt et afgørende grundlag for udviklingen af "within Judaism"-forskningen. Samtidig betragtes samme værk af flere repræsentanter for det nye perspektiv som et af dets vigtigste bidrag. Denne dobbelte reception illustrerer, at perspektiverne ikke opstod som klart adskilte størrelser, men udviklede sig i dialog og indbyrdes forskydning.

Tilsvarende spiller Krister Stendahls skelsættende artikel "Paul and the Introspective Conscience of the West" (1963) en overgangsrolle. Ved at kritisere den eksistentielle og introspektive læsning af Paulus – særligt i Rom 7 – bidrog Stendahl til at flytte fokus fra individets indre skyldproblematik (3,21-26) til spørgsmålet om Israels og hedningernes plads i Guds frelsesplan. Dermed blev fundamentet lagt for den senere forskydning af Romerbrevets teologiske centrum fra de første kapitler til kapitel 7 og videre til 9-11.

Det nye perspektiv tager sit udgangspunkt i en grundlæggende revision af forståelsen af jødedommen på Paulus' tid. Med E. P. Sanders' analyse af antik jødedom som "covenantal nomism" blev den udbredte forestilling om jødedommen som et legalistisk fortjeneste-

system udfordret.¹⁹ Jødedommen fremstod i stedet som en pagtsreligion, hvor man trådte ind i pagten ved Guds nåde og forblev i den gennem lydighed og trofasthed. På denne baggrund hævdes det, at Paulus' kritik af jødedommen ikke kan forstås som et opgør med selvgjort retfærdighed, men må læses anderledes.

Dette får konsekvenser for forståelsen af Paulus' egen identitet og biografi. I stedet for at tale om en omvendelse fra jødedom til kristendom (Gal 1-2),²⁰ fremhæver det nye perspektiv, at Paulus forblev inden for jødedommen og blev kaldet til at være apostel for hedningerne. Kristendommen som selvstændig religion eksisterede endnu ikke; der fandtes Kristustroende jøder og hedninger. Paulus' projekt forstås derfor ikke som et brud med jødedommen, men som en nytolkning af Israels Gud i lyset af Kristus. Ifølge denne opfattelse består "fejlen" i samtidens jødedom ikke i legalisme, men i dens manglende anerkendelse af Kristus.

Den teologiske struktur forskydes tilsvarende. Retfærdiggørelsen ved tro bevarer sin betydning, men den mister sin status som det eksklusive hermeneutiske centrum. I stedet forstås retfærdiggørelse i højere grad som en erklæring om pagtsstatus – en markering af, at hedninger inkluderes i Guds folk på lige fod med jøder. Sanders og andre har fremhævet, at forestillingen om at være "i Kristus" (ἐν Χριστῷ) kan være mere grundlæggende for Paulus' tænkning end retfærdiggørelseslæren som sådan.²¹ Kristusparticipation fremstår som et gennemgående motiv i alle de autentiske breve og dermed som et mere omfattende teologisk anliggende end retfærdiggørelsen, der primært udfoldes i Galaterbrevet og Romerbrevet. Denne forskydning indebærer også en bevægelse fra en individualiserende til en mere kollektiv forståelse af frelsen: Paulus' anliggende er hedningernes inklusion *som gruppe* i Guds frelsesplan.

¹⁹ Se Sanders 1977, 552. Sanders' fremstilling af jødedommen på Paulus' tid minder på mange måder om den nådige Gud, Luther fandt frem til i sin reformatoriske opdagelse. Det er således bemærkelsesværdigt, at Sanders finder frem til en antik forståelse af den jødiske trosform, han bruger imod sin samtids "unuancerede" og ifølge ham "lutherske" læsninger af Paulus.

²⁰ For en behandling af dette inden for en jødisk kontekst, der ligger i forlængelse af en "New Perspective" forståelse af Paulus, se Boyarin 1994.

²¹ Sanders 1977, 506, 514, 522-523, 549, 552. Sanders 1983, 12-13, 27-87, 159-174, 207-122. Se også Schweizer 1967.

Loven forstås tilsvarende anderledes. I stedet for primært at have en universel dømmende funktion tolkes Paulus' polemik mod "lov-gerninger" ofte som rettet mod bestemte identitetsmarkører – omskærelse, spiseforskrifter og sabbat – snarere end mod loven som sådan. Problemet er ikke moralsk præstation, men etnisk afgrænsning. Dermed omtolkes også universalismen: alle frelses i Kristus, men jøderne har fortsat en særlig position i frelseshistorien i kraft af pagten med Abraham og loven givet ved Moses (jf. Rom 1,16; 9-11). Der er dog betydelig uenighed inden for det nye perspektiv om, hvordan denne særstatus nærmere skal forstås.²²

Denne nyorientering påvirker ligeledes forståelsen af Israel. Mange repræsentanter for det nye perspektiv taler om en redefinering af udvælgelsen snarere end om erstatning. De kristustroende kan betegnes som det "sande" Israel, men ikke i en simpel supersessionistisk forstand; snarere forstås Guds løfter som opfyldt og udvidet i Kristus. N. T. Wright har formuleret dette som en "redefining election."²³ Hvorvidt og hvordan denne position adskiller sig fra klassisk erstatningsteologi, er dog fortsat genstand for debat.

Også forståelsen af tro (πίστις) forsøges nuanceret. Diskussionen om genitivforbindelsen πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ spiller en central rolle, og mange forskere inden for det nye perspektiv åbner for – eller prioriterer – en subjektiv genitiv:²⁴ Kristi trofasthed snarere end menneskets tro på Kristus (jf. fx Rom 3,22). I forlængelse heraf forstås Kristi lydlighed og trofasthed parallelt med Abrahams, således at frelsens grundlag ligger i Guds handlen i Kristus snarere end i menneskets respons. Abraham handlede trofast på og i tillid til Guds ord, og det fik konsekvenser for alle hans efterfølgere (jøderne). På samme måde forstås Kristi trofasthed eller lydlighed over for Guds ord om at dø på korset som havende konsekvenser for alle Kristi efterfølgere. Idet de troende indlemmes "i Kristus," deltager de i denne trofasthed og formes efter hans eksempel (*imitatio Christi*).

En yderligere forskydning angår forståelsen af Paulus' teologiske sammenhæng eller systematik. Mange repræsentanter for det nye perspektiv fremhæver Paulus' situerede og lejlighedsprægede argu-

²² Engberg-Pedersen 2003a, 195-196.

²³ Wright 2013, 774-1042.

²⁴ For litteratur, der behandler dette spørgsmål, se note 15.

mentation og *ad hoc* tænkning. Paulus fremstilles ikke som forfatter til et sammenhængende teologisk system, men som missionsapostel, der formulerer sit budskab i konkrete historiske situationer.²⁵ Teologien formes af tid, sted og adressat. Det betyder, at udsagn i ét brev ikke uden videre kan harmoniseres med udsagn i et andet, og at brevene ikke bør læses som fragmenter af en samlet systematik. I denne optik fremstår Romerbrevet ikke som Paulus' "testamente," men som et lejlighedsskrift med et specifikt formål i en konkret kontekst.²⁶

Denne betoning hænger tæt sammen med den social-historiske drejning, som kendetegner det nye perspektiv. Jødedommen på Paulus' tid forstås ikke som en ensartet størrelse, men som en mangfoldig og kontekstafhængig praksis med forskellige udtryk i Alexandria, Jerusalem, Galilæa, Qumran, Antiokia og Rom.²⁷ I forlængelse heraf tales der om flere "jødedomme" (Judaisms), og om grader af tilhørsforhold og identitetsmarkører snarere end om én fast defineret kerne.²⁸ Hvor Sanders havde tegnet et overordnet mønster for pagtsnomismen, nuanceres billedet yderligere gennem studier af lokale variationer og interne spændinger. Konsekvensen er en mere partikulær og kontekstuel forståelse af jødedommen – mindre systematisk, men ofte historisk mere præcis – idet analysen søger at beskrive bestemte former for jødisk praksis på bestemte tider og steder frem for at konstruere en universaliserende model for "alle jøder til alle tider."

²⁵ Dette udfoldes særligt af den finske Paulusforsker, Heikki Räisänen, og af den hollandske Paulusforsker, J.C. Beker, men kommer også til udtryk i den samlede udgivelse, *Pauline Theology vol. 1-4* (1991-1995), redigeret af Jouette M. Bassler med bidrag om de forskellige breve af forskellige, førende forskere.

²⁶ Engberg-Pedersen skriver således om dette: "Meget hurtigt enedes man også om, at man burde holde helt op med at tale om en paulinsk 'teologi' – som om der overhovedet fandtes sådan én sammenhængende størrelse. I stedet kunne man sige, at Paulus til stadighed 'teologiserede', dvs. tænkte konkret om konkret opståede problemer i sin missionsvirksomhed ud fra diverse forestillinger om Gud, Kristus, jøder, hedninger m.v. – men altså helt eksplicit fra situation til situation, uden at man kunne forudsætte eller uddestillere nogen bestemt 'kohærent' kerne bag det hele andet end den helt banale, at 'Jesus Kristus' havde afgørende betydning o.l." (Engberg-Pedersen 2003, 24).

²⁷ På dette punkt kan det nye perspektiv siges at genoptage eller gribe tilbage til pointer i den religionshistoriske skole, der gik forud for den dialektiske teologi i årene ca. 1920 til 1970.

²⁸ For flere "grader" af jødedom, se Cohen 1999.

Endelig forskydes også læsningen af Romerbrevets struktur. Det nye perspektiv vil typisk lægge større vægt på kapitel 5-8 og i særlig grad på 7,7-25 samt på 9-11 (og parænesen i 12-15).²⁹ Inspireret af Krister Stendahls kritik af den "introspektive" Pauluslæsning forstås Rom 7 mindre som en universel psykologisk analyse og mere som en historisk-teologisk refleksion.³⁰ Samtidig får Israels og hedningernes relation i kapitel 9-11 en mere central rolle i brevets samlede teologi. Den bredere social-historiske kontekst – herunder hellenistisk etik og parænese – inddrages i stigende grad som fortolkningsramme.³¹

Paul within Judaism (tidligere kendt som det radikalt nye perspektiv)

Det såkaldte *Paul within Judaism*-perspektiv udgør ikke en entydig skole, men en forskningsretning, der siden 1990'erne har samlet en række beslægtede positioner omkring en fælles grundantagelse: at Paulus skal forstås konsekvent inden for sin samtidige jødiske kontekst. Blandt de mest fremtrædende repræsentanter kan nævnes Stanley Stowers, John Gager, Lloyd Gaston, Mark Nanos, Paula Fredriksen, Pamela Eisenbaum, Caroline Johnson Hodge, Kathy Ehrensberger, Anders Runesson, Matthew Novenson og Matthew Thiessen. Disse forskere repræsenterer forskellige metodiske tilgange og teologiske nuancer, men deler betoningen af Paulus som jøde og som fortolker af Israels Gud inden for jødedommens rammer.

Selv om perspektivet først for alvor konsolideredes i slutningen af det 20. århundrede, peger mange på ældre forløbere. Særligt to skan-

²⁹ Fokus på parænesen skal forstås som adskilt fra spørgsmålet om jøder og hedninger. De to problemområder hænger ikke sammen, men udgør to forskellige *foci* i det nye perspektivs arbejde med Paulus.

³⁰ Se Stendahls meget kendte artikel om den vestlige teologihistories læsning af Paulus som en introspektiv læsning af særligt Rom 7,7-25 (Stendahl 1963).

³¹ Troels Engberg-Pedersen opsummerer i introduktionskapitlet til *Den nye Paulus og hans betydning* de fire vigtigste punkter for udformningen af det nye perspektiv: 1: Paulus og jødedommen; 2: Paulus og hellenismen; 3: Paulus som tænker/teolog; 4: Perspektivets gennemslagskraft blandt NT-forskere, se Engberg-Pedersen 2003, 9-28. De ovenfor anførte punkter kan ses som en yderligere specificering af disse fire punkter.

dinaviske forskere nævnes ofte som foregangsmænd for flere af de grundtanker, der senere blev eksplicit formuleret inden for *within Judaism*-forskningen. Johannes Munck (1904-1965) udviklede i *Paulus und die Heilsgeschichte* (1954) og *Christus und Israel – Eine Auslegung von Röm 9-11* (1956) en frelseshistorisk læsning af Paulus, hvor Israels fortsatte rolle i Guds plan betones. Ligeledes spillede Krister Stendahl (1921-2008) en afgørende rolle. I artiklen ”The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West” (1963) og i *Paul among Jews and Gentiles* (1976) problematiserede han den vestlige, introspektive Pauluslæsning og flyttede opmærksomheden fra individets indre skyld til spørgsmålet om Israels og hedningernes plads i frelseshistorien. Begge fremhævede Romerbrevet 9-11 som teologisk nøgle, en prioritering der senere blev central i *within Judaism*-perspektivet.

Også Franz Mussners *Traktat über die Juden* (1979) fik betydning for den videre udvikling. Med udgangspunkt i Rom 9-11 argumenterede Mussner for Israels fortsatte særstatus og åbnede for tanken om en mulig *Sonderweg* for jøder til frelse. Hvorvidt og hvordan en sådan særlig frelsesvej skal forstås, er fortsat genstand for diskussion, men spørgsmålet om pagten med Israel som teologisk realitet står centralt i perspektivet.

Perspektivet blev yderligere formuleret gennem en række monografier, herunder Lloyd Gastons *Paul and the Torah* (1987), Stanley Stowers’ *A Rereading of Romans* (1994), Mark Nanos’ *The Mystery of Romans* (1996), John Gagers *Reinventing Paul* (2000), Caroline Johnson Hodges *If Sons, Then Heirs* (2007), Pamela Eisenbaums *Paul Was Not a Christian* (2010) og Paula Fredriksens *Paul: The Pagans’ Apostle* (2017). Runar Thorsteinssons *Paul’s Interlocutor in Romans 2* (2003) har ligeledes haft stor betydning, selv om forfatteren ikke selv placerer sig inden for perspektivet; hans analyse af Rom 2 er imidlertid blevet integreret i mange *within Judaism*-læsninger. Endelig kan en form for programmatisk samling nævnes, *Paul within Judaism: Restoring the First-Century Context to the Apostle* (Nanos og Zetterholm, red., 2015). Senere introducerende fremstillinger hos Matthew Novenson (*Paul, Then and Now*, 2022) og Matthew Thiessen (*A Jewish Paul*, 2023) bevæger sig i samme retning og vidner om perspektivets fortsatte udvikling.

I den bredere forskningsdebat er *within Judaism*-perspektivet ofte blevet mødt med kritik, særligt fra repræsentanter for det nye perspektiv, der har anført, at nogle formuleringer risikerer at være teologisk eller ideologisk motiverede. Lloyd Gaston argumenterede eksplicit for, at kristen teologi efter Holocaust må gennemgå en grundlæggende selvransagelse, og at den kirkelige "teaching of contempt" over for jøder nødvendiggør en ny tilgang til eksegese.³² Denne selvforståelse har været afgørende for perspektivets etiske sensibilitet og dets betoning af Israels fortsatte pagt. Samtidig har den rejst metodiske spørgsmål om forholdet mellem historisk-kritisk analyse og nutidige teologiske og politiske kontekster. Uanset vurderingen har disse diskussioner bidraget til at forskyde opmærksomheden mod Paulus' jødiske identitet og mod forholdet mellem kirke og Israel som vedvarende teologisk problemstilling.³³

Inden for *within Judaism*-perspektivet forstås Kristus primært som frelser for hedningerne, mens jøderne fortsat står i den oprindelige pagt med Gud gennem Abraham og Moseloven. Jøder kan være Kristustroende, men deres Kristustro må forstås inden for en jødisk ramme præget af pagt, omskærelse, lov og messiansk forventning. Paulus' forkyndelse af frelsen i Kristus kan derfor ikke uden videre forstås universalistisk i den forstand, at den opfylder eller ophæver Israels pagtslige særstatus; Paulus forkynder for hedninger, og Guds pagt med Israel består fortsat.³⁴

Dette hænger sammen med forståelsen af Paulus' egen identitet. Paulus var og forblev jøde, idet han forkyndte en Kristusorienteret jødedom for hedninger. Flere repræsentanter for perspektivet argumenterer for, at Paulus forudsatte, at jøder skulle forblive jøder og fortsætte med at omskære deres drengebørn, mens hedninger netop skulle afstå fra omskærelse, fordi de blev indlemmet i Israel gennem

³² Gaston 1987, 2.

³³ Engberg-Pedersen kommenterer således på dette: "Ikke desto mindre er det dér, hvor forskerne lige nu diskuterer, *hvor* langt man skal gå i »jødevenlig« retning, at den mest banebrydende forskning foregår. Det er på den ene side en smule frustrerende at overvære, fordi meget af, hvad der hævdes, osrer af politisk holocaust-korrektthed. På den anden side er det også spændende, fordi det er her, der kan rykkes ved traditionelle læsninger, hvis mulige ensidighed vi indtil nu har haft svært ved overhovedet at ane." Engberg-Pedersen 2003, 19, kursiv i original.

³⁴ Se fx Gaston 1987; Gager 2000; Eisenbaum 2009; Boccaccini 2020.

Kristi trofasthed og omskærelse (jf. Rom 15,7-9). Da Paulus ikke skrev breve til jøder, men til hedninger, kan hans forståelse af jødernes frelse kun udledes indirekte og kontekstuel. Polemiske udsagn om jødedom i brevene forstås derfor som retoriske strategier rettet mod hedninger, ikke som generelle domme over Israel (jf. Rom 9,4-5). Jødernes frelse er ikke Paulus' eksplicitte anliggende, fordi hans adressater er hedninger.

Loven vurderes tilsvarende differentieret. Den er god og fortsat gyldig for jøder, og Paulus' positive udsagn om loven (jf. Rom 3,31; 8,4; 10,4) læses som bekræftelse heraf. For hedninger forstås loven gennem Kristus. I denne sammenhæng kan Paulus' mission tænkes analogt med et lægemiddel, der kun gives til dem, der har behov for det: Kristus virker frelsende for hedninger, fordi de befinder sig uden for pagten og dermed i en anden situation end Israel. Jøder derimod står allerede i den pagtslige relation til Gud og har derfor ikke behov for Kristus i samme funktionelle forstand. Pointen er ikke, at Kristus er irrelevant for jøder, men at hans frelsesbetydning i Paulus' hedningemission er rettet mod en specifik "mangel" eller situation hos hedningerne.

Hedninger indlemmes i Israel gennem Kristus og beskrives som adopterede børn (jf. Rom 8,15; 8,23; Gal 4,5) og som vilde grene indpodet på det ædle oliventræ (Rom 11,17-24).³⁵ Disse metaforer understreger både inklusion og forskel: jøderne er de "ægte" og "ædle," mens hedningerne er adopterede, indpodede og sekundære. Paulus' mission forstås som en bestræbelse på at indlemme hedninger *qua* hedninger i Israels familie, således at de deltager i frelseshistorien uden at ophæve den etniske differentiering mellem jøder og hedninger (jf. Rom 3,1-2: "Hvilket fortrin har jøden så, eller hvad gavner omskærelsen? Meget på alle måder! Først og fremmest, at de har fået Guds ord betroet." 9,4-5: "De er jo israelitter, de har førstefødselsretten og herligheden og pagterne og loven og tempeltjenesten og løfterne; de har fædrene, og fra dem er Kristus kommet som menneske...").³⁶

Forståelsen af tro forskydes yderligere. Tro (πίστις) forstås primært som Kristi trofasthed og lydighed (jf. Fil 2,6-11). I denne optik

³⁵ Dette udfoldes særligt af Johnson-Hodge i bogen *If Sons, Then Heirs*, Hodge 2007. Se også Esler 2003.

læses også udtrykket πίστειος (Ἰησοῦ) Χριστοῦ i overvejende grad som en subjektiv genitiv, således at Kristi trofasthed danner grundlag for hedningers indlemmelse. Kristi trofasthed forstås parallelt med Abrahams, og frelsen hviler på denne pagtslige kontinuitet.³⁷

Metodisk lægges der vægt på brevgenrens situerede karakter. Paulus' breve er konkrete, retorisk formede interventioner i bestemte hedningemenheder.³⁸ De kan ikke læses som løsrevne doktrinære udsagn, men må forstås i deres specifikke situation. Paulus skriver til hedninger (jf. Rom 1,5-6; 1,13; 11,13), og dialogen i Rom 2 indledes med en fiktiv samtalepartner (jf. 2,1; 2,17), der i denne læsning forstås som en hedning, der "kalder sig" jøde. Hele Romerbrevets teologiske argumentation ses derfor som rettet mod hedninger og deres relation til Israel – også i parænesen i 14-15.

Perspektivet har desuden en udpræget eskatologisk og verdenshistorisk orientering.³⁹ Paulus' mission forstås som led i en større genoprettelsesproces, hvor hedninger i endetiden skal lovprise Israels Gud side om side med Israel (jf. Rom 15,7-12; Es 2,2-4; Es 25,6; Zak 8,23). Det er derfor *afgørende*, at hedninger forbliver hedninger (dvs. forbliver en ikke-omskåren gruppe). Hvis de omskæres og dermed bliver jøder, ophæves den differentiering, som ifølge denne læsning er forudsætningen for frelseshistoriens fuldbgyrdelse og Kristi genkomst.

Spørgsmålet om adressaternes identitet har derfor fået særlig opmærksomhed. I 1 Kor 12,2 skriver Paulus: "dengang I var hedninger." Men hvad er de så nu, hvis de ikke er hedninger længere?⁴⁰ De er ikke blevet jøder, da de ikke er omskårne – et vigtigt element i

³⁶ For adoptionspraksis i antikken og følelsen af værdighed og inklusion, se Kim 2014. I forbindelse med oliventræsmetaforen, se Hodge 2007; Esler 2003. Mange forskere pointerer netop den knivsæg, Paulus balancerer på, når han på den ene side vil inkludere hedningerne i Israel, men samtidig vil fastholde en særlig position for jøderne på steder som Rom 3,1-2 og 9,4-5.

³⁷ For litteratur til dette, se note 15.

³⁸ Denne pointe overlapper med og deles også af det nye perspektiv.

³⁹ Denne pointer overlapper med og deles også af det protestantiske og det nye perspektiv. For forståelsen af Paulus' missionssigte som nationalt, etnisk og historisk, se Engberg-Pedersen 2003; Fredriksen 2010; Fredriksen 2017; Runesson 2022; Thiessen 2023; Stendahl 1995. Positionen, der anser Paulus' sigte for at være individuelt, ontologisk, psykologisk eller subjektivt opsummeres i Stendahl 1963.

⁴⁰ Se Concannon 2014.

Paulus' forkyndelse. Joshua Garroway har foreslået den (moderne) hybride betegnelse "Gentile-Jews,"⁴¹ Paula Fredriksen taler om "ex-pagan pagans" eller om "ex-pagan gentiles,"⁴² og Mark Nanos indtager aspektet om adfærd/opførsel overfor identitet ved at sætte "-ish" bagpå ord, hvilket svarer til det danske "-agtig." Han skriver derfor om jewishish Gentiles, jewish non-Jews, judaizing non-Jews, og jewish-like non-Jews.⁴³ Disse neologismer søger at indfange en hybrid identitet, hvor hedninger etnisk forbliver hedninger, men deltager i Israels pagtslige fællesskab. Andre forskere anvender kun de betegnelser, som Paulus selv anvender. Konsekvensen af dette vil være, at Paulus' adressater skal kaldes "arvinger," "børn," "hellige," "elskede," "sønner" eller så fremdeles, fordi disse betegnelser findes i hans breve.⁴⁴

Inden for *within Judaism*-perspektivet har spørgsmålet om frelsens struktur fået en særlig skærpet betydning. For nogle – men langt fra alle – giver det mening at tale om to frelsesveje: én for hedninger gennem Kristus og én for jøder gennem pagten og Loven. Denne mulighed blev første gang formuleret eksplicit i moderne forskning hos Franz Mussner i *Traktat über die Juden* (1979). Hos Mussner er udgangspunktet ikke en relativisering af Kristus, men en stærk fastholdelse af Guds trofasthed mod Israel. Med henvisning til Rom 11,28-29 – hvor jøderne i forhold til udvælgelsen beskrives som "elskede", og hvor Gud ikke fortryder sine nådegaver og sit kald – argumenterer Mussner for, at Israels pagtsforhold ikke ophæves af Kristusbegivenheden. I hans konstruktion forbliver Kristus den generelle og normative frelsesvej, fordi Mussner skriver inden for en kristen teologisk ramme; men samtidig åbner han for en *Sonderweg* for jøder, netop fordi Guds pagt med Israel ikke kan annulleres.

Denne konstruktion er imidlertid blevet videreudviklet og delvist omvendt af visse repræsentanter for *within Judaism*-perspektivet.⁴⁵ Hvis Paulus først og fremmest er jøde og tænker inden for jødedommens pagtslige rammer, kan der argumenteres for, at pagten med Israel ikke er en sekundær undtagelse, men den primære frelsesor-

⁴¹ Garroway 2012.

⁴² Fredriksen 2010, 242.

⁴³ Nanos 2014.

⁴⁴ Se fx Hodge 2015.

⁴⁵ Mest udtalt hos Gaston, jf. Gaston 1987.

den. I denne omvending bliver den såkaldte *Sonderweg* ikke jødernes særlige mulighed for frelse, men hedningernes: Kristus fungerer som den særlige frelsesvej for *hedninger*, der uden for pagten indlemmes i Israels frelseshistorie. Jøder derimod forbliver inden for den oprindelige pagtsstruktur og frelses dermed på ”normal vis” som jøder. Dermed bliver spørgsmålet ikke blot, om der findes to veje til frelse, men *hvordan* disse veje skal forstås teologisk og historisk. For nogle forskere indebærer det en parallelitet mellem pagten og Kristus; for andre en funktionel differentiering, hvor Kristus virker frelsende for hedninger uden at ophæve jødernes pagtslige status. I denne specifikke forstand kan der ifølge denne tilgang tales om to frelsesveje – ikke som to konkurrerende systemer, men som to forskellige måder, hvorpå Guds trofasthed udfolder sig i forhold til henholdsvis Israel og folkeslagene/hedningerne.

Dette perspektiv betoner således også isagogiske (indledningsmæssige) spørgsmål.⁴⁶ Det drejer sig om, at spørgsmål om afsender, modtager, situation, affattelsessted, affattelsestid, retorisk strategi og historisk kontekst ikke anses for sekundære, men for styrende for den teologiske fortolkning. I forhold til spørgsmålet om forfatter, identificerer Paulus sig selv som hedningernes apostel (Rom 11,13). Allerede i brevets indledning markeres adressaterne som hedninger (Rom 1,5-6; 1,13). I Rom 2 indleder Paulus en dialog med en fiktiv samtalepartner (Rom 2,1), som i 2,17 betegnes som en, der ”kalder sig jøde” (Εἰ δὲ σὺ Ἰουδαῖος ἐπινομάζῃ). Flere repræsentanter for *within Judaism*-perspektivet forstår denne figur ikke som en etnisk jøde, men som en hedning, der forsøger at indtage en jødisk position, og derfor som en repræsentant for de faktiske adressater.

Hvis dette lægges til grund for en forståelse af Romerbrevet, får det omfattende konsekvenser for læsningen af *hele* brevet. Den teologiske argumentation i kap. 1-11 bliver en retorisk bearbejdning af hedningers selvforståelse i forhold til Israel. Formaningerne i kap. 12-15 (særligt 14-15) bliver ikke generelle etiske retningslinjer for ”alle troende,” men konkrete anvisninger til hedningemenigheder om

⁴⁶ De isagogiske spørgsmål har også spillet en stor rolle for tidligere tiders forskning i Romerbrevet, men *konsekvensen* af udfaldet af disse spørgsmål har i særlig grad gjort sig gældende for forståelsen af ”within Judaism” perspektivet. For behandlingen af de isagogiske spørgsmål, se Donfried 1991 [1977]; Das 2007; Thorsteinsson 2003; Rodríguez and Thiessen 2016.

deres relation til jøder og til hinanden. Hele brevet kan i denne optik forstås som rettet mod hedninger, med det formål at forme dem som hedninger, der lovpriser Israels Gud sammen med – og ikke i stedet for – Israel (Rom 15,9-12). I denne forståelse er Romerbrevet således ikke en universel fremstilling, men en retorisk og situationsbestemt kommunikation. Paulus tager ikke hensyn til et abstrakt, tidløst budskab, der gælder alle mennesker i alle tider; han argumenterer inden for en konkret missional kontekst. Indholdet er derfor skåret til med henblik på hedningernes rolle i Guds frelsesplan. Brevet bliver en målrettet intervention i en specifik relation mellem en hedningemængde og Israel, snarere end en systematisk-teologisk syntese.

Afslutningsvis forskydes også læsningen af Romerbrevets struktur. Kap. 9-11 forstås ikke som et appendix, men som teologisk kulmination inden brevets parænese (12-15). I forlængelse heraf læses hele kap. 1-11 fortløbende og som et "teoretisk" eller teologisk fundament (ligesom i de andre breve, fx Gal 1-2 og 3-4 inden parænesen i 5-6) frem mod udsagnene om forholdet mellem Israel og hedningerne; formaningerne i kap. 14-15 ses som praktisk udfoldelse af denne relation. Retfærdiggørelsen (3,21-26) og livet i Ånden (kap. 5-8) indordnes under spørgsmålet om Israels og hedningernes plads i Guds frelsesplan.

Perspektiverne perspektiveret

Efter den forudgående gennemgang af det protestantiske perspektiv, det nye perspektiv og *within Judaism*-perspektivet melder der sig et mere overordnet spørgsmål: Hvad betyder disse forskydninger for den videre udvikling af Paulusforskningen? Det følgende afsnit bevæger sig derfor fra en reducerende og typologisk fremstilling til en refleksion over perspektivernes indbyrdes relation og deres mulige fremtidige udvikling. Formålet er ikke at forudsige forskningsens retning med sikkerhed, men at identificere tendenser, spændingsfelter og mulige bevægelser, som allerede nu kan spores i den aktuelle debat.

De tre perspektiver forekommer som dynamiske tilgange, der gensidigt påvirker og udfordrer hinanden. Når et nyt perspektiv opstår, sker det sjældent som en total afvisning af det foregående, men snarere som en omstrukturering af de samme grundspørgsmål: Hvordan skal Paulus forstås i relation til jødedommen? Hvad er retfærdiggørelsens funktion? Hvordan skal loven vurderes? Hvem er adressaterne? Og hvor ligger det teologiske centrum i Romerbrevet? Det er disse fælles spørgsmål, der gør det meningsfuldt at tale om perspektiver – og det er også disse spørgsmål, der fortsat vil forme forskningen.

På baggrund af de seneste årtiers debat forekommer det mig, at det protestantiske perspektiv ikke vil forsvinde fra forskningslandskabet. Det har vist sig bemærkelsesværdigt robust og videreføres fortsat af en række teologisk og eksegetisk kompetente forskere. Særligt i konfessionelt forankrede sammenhænge fungerer det som en integreret del af den teologiske selvforståelse. Spørgsmålet er derfor ikke, om det traditionelle perspektiv vil bestå, men hvordan det vil positionere sig i forhold til den bredere akademiske diskussion.

Det forekommer samtidig sandsynligt, at vi vil se en yderligere intern differentiering inden for det nye perspektiv. Allerede nu kan man iagttage to bevægelser: dels en konsoliderende tendens, hvor repræsentanter søger at præcisere og stabilisere det nye perspektivs grundantagelser i dialog med klassisk protestantisk teologi; dels en bevægelse, hvor forskere indoptager og integrerer elementer fra *wit-hin Judaism*-perspektivet. Denne dobbelte udvikling peger i retning af et felt, hvor grænserne mellem perspektiverne bliver mere porøse. Det er min vurdering, at fremtidens Paulusforskning i mindre grad vil være kendetegnet ved klart adskilte paradigmer og i højere grad ved hybride og overlappende positioner.

I forlængelse heraf forekommer det mig, at *within Judaism*-perspektivet ikke blot vil bestå, men fortsat vil blive videreudviklet og metodisk forfinet. Allerede i de seneste år kan man iagttage en bevægelse, hvor perspektivets grundantagelser ikke blot gentages, men undersøges, radikaliseres og differentieres. Forskere søger i stigende grad at afprøve de interne implikationer af at forstå Paulus konsekvent inden for jødedommen: Hvad indebærer det for frelseslæren? For forholdet mellem Israel og kirken? For forståelsen af

loven? Denne videreudvikling kan ses i værker som Gabriele Boccaccinis *Paul's Three Paths to Salvation* (2020), i antologien *Paul the Jew* (Boccaccini og Segovia 2016) og i Anders Runessons *Judaism for Gentiles* (2022). Disse arbejder viser ikke blot en gentagelse af kendte pointer, men en systematisk udforskning af paradigmets teologiske og historiske konsekvenser. Også bestræbelserne på at navngive den tidlige Kristustroende bevægelse på ny – eksempelvis gennem begrebet "Apostolic Judaism" – indikerer, at perspektivet ikke blot korrigerer tidligere læsninger, men forsøger at omforme selve kategoriseringen af den tidlige bevægelse.

Det er endvidere min vurdering, at *within Judaism*-perspektivet kan komme til at indtage en mere central position i den internationale Paulusforskning, muligvis på en måde, der minder om det nye perspektivs gennembrud i 1980'erne og 1990'erne. Allerede nu kan man spore regionale og metodiske variationer. I den tysksprogede forskning fremstår en mere forsigtig og filologisk forankret variant, repræsenteret ved forskere som Kathy Ehrensberger, Lutz Döring, Michael Tilly og Matthias Konradt. I den engelsksprogede sammenhæng ser man derimod en mere eksplorativ og teologisk eksplicit form, som hos Mark Nanos, Paula Fredriksen, Pamela Eisenbaum, Matthew Novenson og Matthew Thiessen. Disse variationer afspejler ikke blot nationale forskningskulturer, men også forskellige forståelser af forholdet mellem historisk-kritisk metode, teologisk refleksion og samtidens etiske og politiske spørgsmål. Den amerikanske variant har i visse tilfælde en større vilje til at tematisere nutidige implikationer og interreligiøse dimensioner, hvilket kan opfattes både som en styrke – i form af intellektuel modighed – og som en metodisk udfordring, hvis den historiske bevidsthed og konfessionelle viden svækkes og grænsen mellem historisk analyse og normativ teologi bliver tilsvarende uklar.

Et sidste muligt udviklingsspor forekommer mig at være en gradvis appropriation af *within Judaism*-perspektivets indsigter inden for konfessionelle sammenhænge. I takt med at forståelsen af Paulus som jøde vinder bredere anerkendelse, kan man forestille sig, at kirkelige og teologiske miljøer vil indoptage visse af perspektivets pointer – eksempelvis betoningen af Israels fortsatte pagt eller en mere differentieret forståelse af loven – uden nødvendigvis at til-

slutte sig alle dets konklusioner. Dette kan føre til nye hybrider, hvor klassisk protestantisk teologi justeres i dialog med nyere jødiske læsninger. I den forstand er det ikke kun de tre perspektiver, der perspektiveres, men også deres indbyrdes relationer, og de måder hvorpå de kan transformere hinanden.

Ingen af perspektiverne kan naturligvis erklæres for det endegyldigt ”rigtige,” men hvert af dem har fremhævet aspekter af teksterne, som tidligere læsninger havde underbetonet. Forskningen bevæger sig ikke lineært mod en endelig syntese, men gennem successive forskydninger af fortolkningshorisonter.

Fremstillingen af tre perspektiver er derfor vigtig på to niveauer. For den historisk-kritiske eksegesi handler det om præcision: Om Paulus skal forstås som kritiker af jødedommen *udefra* eller som intern fortolker *inden for* jødedommen, har afgørende betydning for tolkningen af hans breve. Størstedelen af hans argumentation vedrører netop jødiske kategorier – Moseloven, pagten, spiseforskrifter, Israels historie – og kan ikke analyseres løsrevet fra spørgsmålet om hans placering i forhold til jødedommen. For teologien har perspektiverne ligeledes konsekvenser. Hvis retfærdiggørelsen ikke indtager samme betydning, som i den protestantiske læsning, eller hvis forholdet mellem lov og evangelium må tænkes anderledes, får det følger for systematisk teologi og kirkelig selvforståelse. I en protestantisk kontekst er Romerbrevet fortsat et afgørende referencepunkt.

Endelig rejser udviklingen i Paulusforskningen et mere overordnet spørgsmål om baggrunden for disse forskydninger. Er fremkomsten af det nye og *within Judaism*-perspektivet udtryk for isolerede interne diskussioner i Paulusforskningen, eller afspejler de en bredere tendens i nytestamentlig forskning? Efter min vurdering peger udviklingen i retning af det sidste. De seneste årtiers bevægelse mod mere konsekvente ”jødiske” læsninger af Paulus må forstås som en del af en større akademisk re-orientering, hvor forholdet mellem jødedom og den tidlige Kristustroende bevægelse genovervejes.

Denne bredere drejning har blandt andet fundet udtryk i den såkaldte ”parting of the ways”-diskussion, hvor forestillingen om en tidlig og entydig adskillelse mellem jødedom og kristendom er blevet problematiseret.⁴⁷ I stedet betones de lange overgangsperioder og de

⁴⁷ Dunn 1991; Becker and Reed 2007; Runesson 2022; Boyarin 2006.

komplekse overlap mellem identiteter og praksisser. Tilsvarende kan man iagttage en stigende tendens til at læse evangelierne inden for jødiske kontekster. Matthäusevangeliet forstås i stigende grad som et genuint jødisk skrift, der fremstiller en jødisk Messias, og som selv eksplicit fremhæver, at Jesu mission retter sig mod ”de fortabte får af Israels hus” (Matt 10,6; 15,24) og at han ikke er kommet for at nedbryde loven, men for at opfylde den (Matt 5,17). Denne tilgang udfoldes blandt andet hos Anders Runesson (*Divine Wrath and Salvation in Matthew*), John Andrew Overman (*Matthew’s Gospel and Formative Judaism*) og John Kampen (*Matthew within Sectarian Judaism*).⁴⁸ Lignende bevægelser kan spores i forskningen i Markus- og Lukasevangeliet, og i arbejdet med Johannesevangeliet har Wally Cirafesi argumenteret for en konsekvent jødisk kontekstualisering.⁴⁹

Set i dette lys fremstår Paulusforskningens udvikling ikke som en isoleret intern omstrukturering, men som del af en bredere metodisk og historisk bevidsthed inden for vestlig akademisk bibelforskning. Drejningen mod jødiske læsninger har ikke alene påvirket forståelsen af Paulus, men også bidraget til en generel revurdering af Det Nye Testaments placering i jødisk historie. I denne proces har arbejdet med Romerbrevet haft en særlig betydning. Netop fordi brevet traditionelt har fungeret som teologisk nøgletekst i protestantisk tradition, bliver enhver forskydning i dets fortolkning metodisk og teologisk vidtrækkende. Romerbrevet står derfor fortsat centralt – ikke blot for forståelsen af Paulus, men som et knudepunkt i den bredere fortolkning af den tidlige Kristustroende bevægelse og dens forhold til jødedommen.

⁴⁸ Runesson 2016; Overman 1990; Kampen 2019.

⁴⁹ Cirafesi 2021. For læsninger af Lukasevangeliet, der peger i retning af en ”Luke within Judaism,” se Oliver 2013; Oliver 2021; Smith 2024. For en læsning, der peger i retning af ”Mark within Judaism,” se Van Maaren, *The Gospel of Mark’s Judaism* (2025).

Litteratur

- Becker, Adam H og Reed, Annette Yoshiko (red.). 2007. *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Minneapolis: Augsburg Fortress.
- Bird, Michael F. og McKnight, Scot. 2023. *God's Israel and the Israel of God: Paul and Supersessionism*. Ashland: Faithlife Corporation.
- Boccaccini, Gabriele. 2020. *Paul's Three Paths to Salvation*. Chicago: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Bornkamm, Günther. 1991. "The Letter to the Romans as Paul's Last Will and Testament". I *The Romans Debate*, (red.) Donfried, K.P., 16-28. Grand Rapids: Baker Academic.
- Boyarin, Daniel. 1994. *A Radical Jew: Paul and the Politics of Identity*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Boyarin, Daniel. 2006. *Border Lines: The Partition of Judaeo-Christianity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, Inc.
- Cirafesi, Wally V. 2021. *John within Judaism: Religion, Ethnicity, and the Shaping of Jesus-Oriented Jewishness in the Fourth Gospel*. Leiden: Brill.
- Cohen, Shaye D. 1999. *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Concannon, Cavan W. 2014. "When You Were Gentiles": *Specters of Ethnicity in Roman Corinth and Paul's Corinthian Correspondence*. New Haven: Yale University Press.
- Das, A. Andrew. 2007. *Solving the Romans debate*. Minneapolis: Fortress Press.
- Das, A. Andrew. 2020. "The Traditional Protestant Perspective on Paul". I *Perspectives on Paul: Five Views*, (red.) McKnight, Scot and Oropeza, B. J., 83-106. Grand Rapids: Baker Academic.
- Donfried, Karl P. (red.). 1991 [1977]. *The Romans Debate*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Dunn, James D. G. 1983. "The New Perspective on Paul." *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 65/2: 95-122.

- Dunn, James D. G. 1991. *The Partings of the Ways: Between Christianity and Judaism and their Significance for the Character of Christianity*. London: SCM Press.
- Easter, Matthew C. 2010. "The Pistis Christou Debate: Main Arguments and Responses in Summary." *Currents in Biblical Research* 9/1: 33-47.
- Eisenbaum, Pamela. 2009. *Paul Was Not a Christian: The Original Message of a Misunderstood Apostle*. New York: HarperOne.
- Engberg-Pedersen, Troels (red.). 2003. *Den nye Paulus og hans betydning*. Religion Gyldendal. København: Gyldendal.
- Engberg-Pedersen, Troels. 2003a. "Det gode, som jeg vil, det gør jeg ikke. Om Paulus som intellektuel fighter". I *Den nye Paulus og hans betydning*, (red.) Engberg-Pedersen, Troels, 191-221. København: Gyldendal.
- Esler, Philip F. 2003. "Ancient Oleiculture and Ethnic Differentiation: The Meaning of the Olive-Tree Image in Romans 11." *Journal for the Study of the New Testament* 26/1: 103-124.
- Fredriksen, Paula. 2010. "Judaizing the Nations: The Ritual Demands of Paul's Gospel." *New Testament Studies* 56/2: 232-252.
- Fredriksen, Paula. 2017. *Paul: The Pagans' Apostle*. New Haven: Yale University Press.
- Gager, John G. 2000. *Reinventing Paul*. New York: Oxford University Press.
- Garroway, Joshua. 2012. *Paul's Gentile-Jews: Neither Jew nor Gentile, but Both*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gaston, Lloyd. 1987. *Paul and the Torah*. Eugene, OR: Wipf and Stock Publishers.
- Hodge, Caroline Johnson. 2007. *If Sons, Then Heirs: A Study of Kinship and Ethnicity in the Letters of Paul*. New York: Oxford University Press.
- Hodge, Caroline Johnson. 2015. "The Question of Identity: Gentiles as Gentiles – but also Not – in Pauline Communities". I *Paul within Judaism: Restoring the First-Century Context to the Apostle*, (red.) Nanos, Mark D. and Zetterholm, Magnus, 153-173. Minneapolis: Fortress Press.
- Hooker, M. D. 1989. "Pistis Christou." *New Testament Studies* 35/3: 321-342.

- Kampen, John. 2019. *Matthew within Sectarian Judaism: An Examination*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kim, Kyu Seop. 2014. "Another Look at Adoption in Romans 8:15 in Light of Roman Social Practices and Legal Rules." *Biblical Theology Bulletin* 44/3: 133-143.
- Longenecker, Bruce. 2007. "On Israel's God and God's Israel: Assessing Supersessionism in Paul." *Journal of Theological Studies* 58/1: 26-44.
- McFadden, Kevin og Yarbrough, Robert W. 2021. *Faith in the Son of God: The Place of Christ-Oriented Faith Within Pauline Theology*. Wheaton: Crossway.
- McKnight, Scot, Oropeza, B. J. og Edwards, Dennis. 2020. *Perspectives on Paul: Five Views*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Melanchton, Philip. 1944. *The Loci Communes of Philip Melanchton*. Boston: Meader.
- Melanchton, Philip. 1955-1983. *Werke in Auswahl*. Gütersloher: Gütersloher Verlagshaus Mohn.
- Morgan, Teresa. 2015. *Roman Faith and Christian Faith: Pistis and Fides in the Early Roman Empire and Early Churches*. Oxford: Oxford University Press.
- Nanos, Mark D. 2014. "Paul's Non-Jews Do Not Become 'Jews,' But Do They Become 'Jewish'? Reading Romans 2:25-29 Within Judaism, Alongside Josephus." *Journal of the Jesus Movement in Its Jewish Setting* 1: 26-53.
- Nanos, Mark D. 2015a. "Introduction". I *Paul within Judaism: Restoring the First-Century Context to the Apostle*, (red.) Nanos, Mark D. and Zetterholm, Magnus, 1-29. Minneapolis: Fortress Press.
- Novenson, Matthew V. 2022. *Paul, Then and Now*. Chicago: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- Nygren, A. 1949. *Commentary on Romans*. Philadelphia: Fortress Press.
- Oliver, Isaac W. 2013. *Torah Praxis after 70 CE: Reading Matthew and Luke-Acts as Jewish Texts*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Oliver, Isaac W. 2021. *Luke's Jewish Eschatology: The National Restoration of Israel in Luke-Acts*. New York: Oxford University Press.

- Overman, J. Andrew. 1990. *Matthew's Gospel and Formative Judaism: The Social World of the Matthean Community*. Minneapolis: Fortress Press.
- Rodríguez, Rafael og Thiessen, Matthew (red.). 2016. *The So-Called Jew in Paul's Letter to the Romans*. Lanham: National Book Network.
- Runesson, Anders. 2016. *Divine Wrath and Salvation in Matthew*. Lanham: Augsburg Fortress Publishers.
- Runesson, Anders. 2022. *Judaism for Gentiles: Reading Paul beyond the Parting of the Ways Paradigm*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Sanders, E. P. 1977. *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*. London: SCM Press.
- Sanders, E. P. 1983. *Paul, the Law, and the Jewish People*. Philadelphia: Fortress.
- Schweizer, Eduard. 1967. "Dying and Rising with Christ." *New Testament studies* 14/1: 1-14.
- Smith, Joshua Paul. 2024. *Luke Was Not a Christian: Reading the Third Gospel and Acts Within Judaism*. Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Stendahl, Krister. 1963. "The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West." *The Harvard Theological Review* 56/3: 199-215.
- Stendahl, Krister. 1995. *Final Account: Paul's Letter to the Romans*. Minneapolis: Fortress Press.
- Thiessen, Matthew. 2023. *A Jewish Paul: The Messiah's Herald to the Gentiles*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Thorsteinsson, Runar M. 2003. *Paul's Interlocutor in Romans 2: Function and Identity in the Context of Ancient Epistolography*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Vind, Anna (red.). 2012. *Paulus Plus – Fire Prismen på den Nye Paulus*. København: Det Teologiske Fakultet.
- Williams, Sam K. 1987. "Again 'Pistis Christou'." *The Catholic Biblical Quarterly* 49/3: 431-447.
- Wright, N. T. 2013. *Paul and the Faithfulness of God*. Minneapolis: Fortress Press.
- Zetterholm, Magnus. 2009. *Approaches to Paul: A Student's Guide to Recent Scholarship*. Minneapolis: Fortress Press.